

De klinkerverzwakker

Het leven is vurrukkulluk

Met de stomme-*e* is nog veel meer aan de hand. In de uitspraak kan de stomme-*e* soms ook een andere klinker vervangen. Dit verschijnsel treedt op in onbeklemtoonde lettergrepen. Remco Campert maakte er in 1961 gebruik van in de titel en de eerste zin van zijn eerste roman; het is tevens de kop boven deze paragraaf.

vurrukkulluk gulukkugun buschuldugun stuntulundu

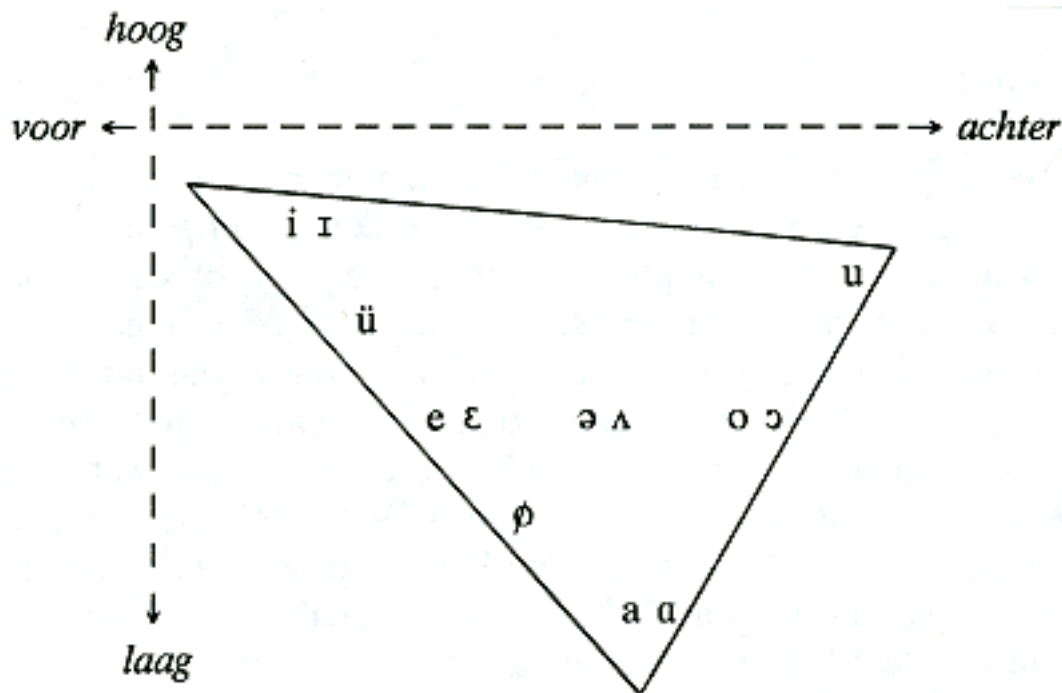
Heel bekend is de uitspraak van de achtervoegsels *-lijk* en *-ig*. We schrijven *moelijk* en *lastig*, maar we spreken de laatste lettergrepen meestal uit als *l@k* en *t@g*. Deze klinkerreductie, een Korteralands spreektaalbroertje van de klinkerdiefstal, verzwakt een onbeklemtoonde klinker tot een stomme-*e*. Het speelt ook een rol bij een andere Korteralandse reductie, zoals we die vinden in de reductie van *het* tot *'t*. Vandaar dat het goed is om stil te staan bij dit verschijnsel dat vrij uitgebreid in de taalkundige literatuur is bestudeerd, bijvoorbeeld door Geert Booij en Marc van Oostendorp.

De klinkerdriehoek

In abstracte zin is de verzwakking van *lijk* tot *l@k* een Korteralands spreektaalverschijnsel. Wat onnauwkeurig zou je over dit verschijnsel kunnen zeggen dat vrijwel alle klinkereigenschappen bij het uitspreken worden weggehaald, zoals een specifieke plaats of manier van articulatie. Wat overblijft is eigenlijk de minimale klinkereigenschap en dat is de sonoriteit, de ongehinderde manier waarop de lucht naar buiten kan stromen bij de uitspraak. Bij klinkers stroomt de lucht relatief ongestoord naar buiten, terwijl medeklinkers gekenmerkt worden door volledige of gedeeltelijke obstructie van de luchtstroom. Bij klanken als *p*, *k* of *t* wordt de luchtstroom even volledig geblokkeerd, bij *s* of *v* gedeeltelijk, terwijl bij *a*, *e* of *o* de lucht ongehinderd kan passeren. Belangrijk bij klinkers is de plaats van de tong: hoog of laag (*i* tegenover *a*) en voor of achter (*e* tegenover *o*). De schwa kenmerkt zich niet door hoog, laag, voor of achter, maar is neutraal.

De kenmerken van de tong zijn hieronder weergegeven in de zogenaamde klinkerdriehoek (overgenomen uit Universele Fonetologie van Anneke Neijt (1991)). Let op uw tong als u het woord *garnizoen* uitspreekt. Of preciezer, let op de klinkers uit *garnizoen*. Dan zult u merken dat uw tong van laag in de mond – de *a* – omhoog gaat naar voor in de mond – de *i* – en vervolgens naar achteren schuift voor de *oe*. Deze drie

klinkers zijn de hoekpunten van de klinkerdriehoek. Afhankelijk van de positie van uw tong, produceert u telkens een andere klinker. Duidelijk is dat de @ zich neutraal opstelt: niet hoog, niet laag, niet voor en niet achter.

verklaring fonetische tekens in klinkerdriehoek

i = ie van wie	v (omgekeerd) = u van put
ɪ = i van wit	@ = e van we
u = oe van zoen	o = oo van zo
ü = uu van nu	o (links open) = o van zot
e = ee van mee	ø = eu van reus
ɜ (omgekeerd) = e van het	a = aa van na
	a (omgekeerd) = a van tas

Maar ook ten aanzien van de ronding van de lippen (*o* tegenover *oe*), of de lengte (*a* tegenover *aa*; dit onderscheid wordt ook als 'gedekt' *a* tegenover 'vrij' (*aa*) aangeduid) neemt de @ de meest neutrale positie in: geen geronde lippen en de lengte maakt niet uit. Heel kort zoals bijvoorbeeld in *mell@k* of heel lang (en vaak) zoals bij slechte sprekers: *uhh ... uhh*. Dat veel mensen *uhh* zeggen als ze tijdens het spreken even een pauze inlassen, is niet echt verwonderlijk. Ze zetten de zin stop maar laten het spraakorgaan gewoon nog even aan staan in de vrije stand om ons te laten weten dat er nog wat aankomt. Het zou opvallend zijn als we een taal zouden vinden waarin niet *uhh*, maar *ohh*, *ihh* of *ahh* werd tussengelast.

De schwa is dus de meest ongemarkeerde klinker, een klinker zonder dat die er iets voor hoeft te doen. Maar hij kan wel de kern vormen van een lettergreep. We zetten de schwa in op het moment dat we snel spreken. Het is de klinker die de minste energie kost en daarom in snelle spraak goed past. Het woord *vurrukulluk* is daarom niet een grapje van Campert, maar een woord dat iedereen van ons regelmatig ongeveer zo uitspreekt. De kernlettergreep hier is *ruk* dat niet met een schwa wordt uitgesproken maar met de korte klank *u* (de Λ oftewel het tentje midden in de klinkerdriehoek, vlak naast de omgekeerde

e) die veel op de schwa lijkt. De rest kan worden verzwakt tot @, zoals de *e* van *ver* en de *ij* van *lijk*. We zeggen dus: @t lev@ is v@rAk@l@k.

Klemtoon

Reductie komt ook voor bij andere klinkers, zoals een reductie van de *ee* in *myst@rieus* en of de *uu* in *m@ziek*. Anders ligt dat bij klinkers met klemtoon. Dat klemtoon een rol spelen kunnen we opmaken uit het feit dat een woord als **myst@rie* niet voorkomt in het Nederlands. Deze uitspraak is ok in het Engels, maar het Engels heeft in dit woord de klemtoon dan ook op *mys*, terwijl de klemtoon in het Nederlands op de lettergreep *-te* ligt. Verschuift in het Nederlands de klemtoon, dan kan het ineens wel, zoals blijkt uit *myst@rieus*, waarbij *-eus* de hoofdklemtoon van het woord heeft gekregen. Een voorwaarde voor klinkerverzwakking is dus dat de te reduceren klinker geen klemtoon heeft. Hieronder een aantal voorbeelden van reductie bij verschillende onbeklemtoonde klinkers van het Nederlands.

<i>ee</i>	<i>e</i>	<i>aa</i>	<i>a</i>	<i>oo</i>	<i>o</i>
r@latie	v@rnis	m@troos	b@rrage	p@litie	profess@r
mat@riaal	p@rsoon	k@pot	p@stoor	ec@nomie	colp@rteur
d@bat	ex@mplaar	k@non	el@stiek	fil@sofie	c@mmissie
r@petitie	v@rgaan	b@naan	car@mbool	m@ment	c@llega
<i>i</i>	<i>ie</i>	<i>uu</i>	<i>oe</i>	<i>ij</i>	
kenn@s	m@nuut	m@ziek	kang@roe	moeil@k	
aard@g	r@vier	p@blik	oer@boeroe		
kon@ngin	f@ducie	m@nitie	ramb@tan		
kerstm@s	m@litie	j@weel	bed@ine		

Wat precies de omstandigheden zijn waaronder klinkerreductie kan optreden zou ons veel te ver voeren. De belangrijkste reden om klinkerreductie in dit hoofdstuk op te voeren, is dat het een cruciale rol speelt bij de inkorting van voornaamwoorden. En met dat doel voor ogen stellen we vast dat klinkerreductie vrijwel alle klinkers kan treffen, maar alleen klinkers van lettergrepen die onbeklemtoond zijn.

We zien dat @ in de plaats kan komen van onbeklemtoonde klinkers, maar ook geldt dat @ niet kan voorkomen in beklemtoonde lettergrepen. Als we het woord *het* zonder klemtoon uitspreken, dan klinkt het als @t, maar als we het willen beklemtonen dan zeggen we *het*, met een korte *e*. @ moet onbeklemtoond zijn.

Verzwakking van voornaamwoorden

Voornaamwoorden doen ook mee aan klinkerverzwakking. Veel talen kennen het onderscheid tussen zwakke en sterke voornaamwoorden, en dan vooral persoonlijke voornaamwoorden. We kunnen bijvoorbeeld denken aan de clitische voornaamwoorden in de Romaanse talen, waar de zwakke pronomina zich zowel qua vorm als qua positie onderscheiden van sterke. Vergelijk bijvoorbeeld "il *me* voit" (hij ziet me) met "il ne voit que *moi*" (hij ziet mij alleen). Het sterke voornaamwoord *moi* heeft de zwakke tegenhanger *me*. Ook in het Frans zien we de @ daarbij tevoorschijn komen.

Het Nederlands doet volop mee aan het verzwakken van voornaamwoorden en daarbij neemt klinkerreductie een belangrijke plaats in. Eerst maar even wat rijtjes met sterke en zwakke voornaamwoorden.

Ik - 'k / [k]	mij - me / [m@]
Jij - je / [j@]	jou - je / [j@]
Hij - ie	hem - 'm / [@m]
zij - ze / [z@]	haar - 'r / [@r]
het - 't / [@t]	het - 't / [@t]
wij - we / [w@]	ons
jullie/U	jullie/ U
zij - ze / [z@]	hun/hen

Opvallend is hier in de eerste plaats dat de @ niet voorkomt bij de sterke voornaamwoorden en vrijwel altijd mogelijk is bij de zwakke. De enige uitzondering is de zwakke vorm *ie* voor de derde person enkelvoud mannelijk. Dat de @ niet voorkomt bij de sterke voornaamwoorden heeft een reden. Sterke voornaamwoorden hebben een eigen leven, ze zijn relatief onafhankelijk van de rest van de zin. Om een eigen leven te kunnen hebben moeten woorden een beklemtoonde lettergreep hebben. Aangezien (met uitzondering van *jullie*) deze pronomina maar één lettergreep hebben, kan de klinker van de lettergreep geen @ zijn, want die is altijd onbeklemtoond. Toch komt @ voor als de klinker van woorden met één lettergreep. Dat geldt voor zwakke voornaamwoorden; maar die komen dan ook niet onafhankelijk voor. Die willen net als de clitische voornaamwoorden in het Frans aan een ander woord vastzitten. Als iemand vraagt "Wie gaat er mee?" kun je niet antwoorden 'k of *we*, maar wel 'k *wil niet* of *we blijven thuis*. Als je met een enkel voornaamwoord wilt antwoorden, moet je de sterke vorm nemen: *ik* of *wij*. Waar de @ ongeschikt is voor sterke pronomina is die nu juist bij uitstek geschikt voor de zwakke. Onbeklemtoonde lettergrepen in lopende spraak willen graag een @ als klinker omdat die de minste energie van het spraakapparaat vraagt.

We zien bij de voornaamwoorden een klinkerreductie van hetzelfde type als beschreven in de vorige paragraaf, een volle klinker wordt teruggebracht tot een schwa. In dit geval niet omdat de volle klinker in een onbeklemtoonde positie staat, maar omdat de klinkerpositie onbeklemtoond raakt als gevolg van de verandering van sterk naar zwak voornaamwoord. Een regelmatige reductie treffen we aan bij het merendeel van de *ij*-pronomina: *jij*, *zij(enk.)*, *wij*, *zij (meerv.)* en *mij*. *Jou* reduceert ook probleemloos tot *j@*. Het lijkt er op dat de reductie van *ik* naar 'k anders is, maar ook daar kunnen we de @ aantreffen in de zwakke vorm. Als je de zin *Dat heb 'k gedaan* uitspreekt dan klinkt de 'k duidelijk als @k. En ook in 'k *wil dat niet* klinkt het begin een beetje anders dan in *kwel me niet*.

Het h-woord

Ingewikkelder ligt het bij de *h*-woorden *hij*, *het*, *hem* en *haar*. Waarom worden die niet *h@*, *h@t*, *h@m* en *h@r*? *Hij* kiest voor de wonderlijke zwakke variant *ie*, en dan nog alleen als *hij* niet op de eerste plaats in de zin staat, want je kunt niet zeggen **ie komt nog*, maar wel vragen *Komt ie nog*? Bij de andere drie verdwijnt de *h* als de volle klinker – resp. *e* en

aa – tot @ wordt teruggebracht. Wat is hier aan de hand? Waarom doen de *h*-woorden zo moeilijk?

Het lijkt erop dat de *h* aan het begin van een lettergreep klinkerreductie in de weg staat. Niet alleen hier, bij de voornaamwoorden, maar in het algemeen. Waar we *verkennen* via klinkerreductie kunnen uitspreken als *v@rkennen*, gaat datzelfde niet op voor *herkennen*, want **h@rkennen* is duidelijk onmogelijk. Waar *metaal* gereduceerd kan worden tot *m@taal*, geldt dat niet voor *heelal*, want *h@lal* is onmogelijk. Kennelijk bestaat er een algemene regel die stelt dat na een *h* een onbeklemtoonde klinker niet mag worden gereduceerd tot @.

De *h* is toch al niet een erg sterke broeder onder de medeklinkers. Hij komt in de geproken taal alleen maar voor aan het begin van lettergrepen en kan niet gevolgd worden door welke andere medeklinker dan ook.

In heel veel talen verdwijnt de *h* in de uitspraak aan het begin van woorden. Het Frans is zo'n taal. Zo schrijven we de Franse zwaluw als *l'hirondelle*. De apostrof aan het ingekorte lidwoord in het Frans geeft aan dat de *l* van het lidwoord vastzit aan de klinker van het volgende woord. De uitspraak van deze zwaluw is dan ook ongeveer *lierondel* met klemtoon op de laatste lettergreep. Het verhaal gaat dat de frans sprekende Lodewijk Napeleon, toen die hier in het begin van de 19e eeuw als koning werd aangesteld, in zijn rede vanaf het balkon van het Paleis op de Dam in Amsterdam gezegd zou hebben "Ik ben konijn van Olland".

Ook in veel Nederlandse dialecten verdwijnt de *h*. De meeste oost- en west-vlamingen laten in hun dialecten de *h* weg. Hugo Ryckeboer, dialectoloog van de Universiteit Gent en deskundige bij uitstek, schrijft:

"De West-Vlamingen spreken de *h* niet uit, evenmin als de meeste Vlamingen, maar het meest opvallende is dat zij de *g* als een *h* uitspreken en als ze proberen een *h* uit te spreken een heel vreemde keelklank produceren die op een *ch* of *g* lijkt. Maar dank zij de *geilige heest* kunnen zij altijd rekenen op de *guld van hod*."

We zitten nu met een probleem. We willen de sterke voornaamwoorden *hij, het, hem, hen, hun* en *haar* reduceren. Maar dat gaat niet want de klinkerverzwakking wordt geblokkeerd door de *h* aan het begin, want de *h* kan niet worden gevolgd door een stomme-*e*. Maar omdat de *h* toch al een zwakke broeder is, kunnen we die zonder al te veel problemen uit de uitspraak weghalen. Dan zouden deze vormen uitgesproken worden als resp. @, @t, @m, @n, @n, @r. Drie van deze vormen komen ook inderdaad voor: @t, @m en @r. Deze vormen worden geschreven als 't, 'm en 'r. Het gebruik van de apostrof komt in een ander hoofdstuk uitgebreid aan de orde en daar komen deze ingekorte voornaamwoorden weer terug.

We zien dat verzwakking van pronomina vrij geregeld verloopt via processen van klinkerreductie en *h*-deletie, twee processen die we onafhankelijk toch al aantreffen in het taalsysteem. Een aantal voornaamwoorden doen niet mee.

Het relatief nieuwe voornaamwoord *jullie* heeft geen zwakke variant – vroeger, en nog steeds in veel taalvariëteiten van het Nederlands, had je voor de tweede persoon meervoud het voornaamwoord *gij* dat geheel volgens de regels ook een zwakke variant *ge*

kende –, tenzij we *je* als de zwakke vorm van *jullie* opvatten (*hebben jullie je geamuseerd?*). *Ons* doet niet mee, waarom is niet echt duidelijk. De voor de hand liggende vorm zou zijn *@ns*. Het feit dat *@ns* al gereserveerd is voor de gereduceerde vorm van *eens* is mogelijk de reden dat er geen zwakke vorm van *ons* bestaat. De voornaamwoorden *hij* en *u* zouden volgens de regels de zwakke variant *@* krijgen, maar dat is waarschijnlijk te weinig informatie, en bovendien is *@* al gereserveerd voor twijfelende sprekers. *U* moet het daarom doen zonder zwakke variant en voor de derde persoon enkelvoud mannelijk wijken we uit naar *ie*. Daarover later in dit hoofdstuk. En tenslotte hebben we nog *hen* en *hun*. Een eeuwig probleem van onze grammatica en ik kom daar uitgebreid op terug. We kunnen echter hier stellen dat *h*-deletie en klinkerverzwakking in beide gevallen het resultaat *@n* produceren en die vorm is al gereserveerd voor het onbepaald lidwoord, zoals we eerder zagen. Dat veroorzaakt alleen maar verwarring. Daarom wordt wonderlijk genoeg vaak de vorm *ze* gebruikt als de zwakke vorm voor *hen* en *hun*. Ook daar kom ik later in dit hoofdstuk op terug.

Alles bij elkaar zien we dat de relatie tussen sterke en zwakke voornaamwoorden in hoge mate bepaald wordt door de Korterlandse principes *h*-weglating en klinkerverzwakking. Daar waar de regels niet werken, zijn er goede redenen voor.

Het gekke broertje van de klinkerdief

De rivierkievit

Met de *i* is iets aan de hand. De *i* gedraagt zich in de geschreven taal niet als de *a*, de *o* of de *u*. En al helemaal niet als de *e*. In gesloten lettergrepen, lettergrepen die eindigen op een medeklinker, is er niet zo veel aan de hand. De *i* staat voor de korte klank die voorkomt in *vis* en de *ie* geeft de lange klank van *vies* weer. Hetzelfde zien we in paren als *fris* – *fries*, *pit* – *piet* en *wil* – *wiel*. Toch beginnen hier al de eerste barstjes in het systeem zichtbaar te worden. Je schrijft *bis* maar je zegt *bies*. Je schrijft *kievit* en je zegt *kieviet*. De woorden *pis* en *pies* betekenen hetzelfde maar worden verschillend uitgesproken, alsof het twee uitspraakvarianten van hetzelfde woord zijn. Maar dat zijn uitzonderingen. We kunnen zonder moeite vaststellen dat de korte klank *i* andere betekenissen voortbrengt dan de lange klank *ie* en dat de schrijfwijze daarmee correspondeert.

Maar bij die lange klank gebeurt er wel iets raars. Bij de *i* schrijven we de lange klank niet met een dubbele letter: *vis* en *viis*. Dat was vroeger soms mogelijk, maar inmiddels geven we een lange klank aan met het toevoegen van de letter *e*. Hiermee plaatsen we de klinkerdief buitenspel, want die rooft alleen maar letters als het gaat om twee keer dezelfde. We hebben dus niet naast enkelvoud *papier* het meervoud *papiren*, maar *papieren*. Hetzelfde bij *stier* – *stieren* (**stiren*), *wiel* – *wielen* (**wilen*), etc. Als het hierbij zou blijven, is er nog steeds weinig aan de hand: niet *ii*, maar *ie* staat voor de lange *i*-klank in de spelling en dus treedt de letterdief niet op. Niet helemaal optimaal, want waarom zou je een verschil maken tussen de *i* en de andere klinkers, maar er zit een helder en goed leerbaar systeem in.

Maar nee, de klinkerdief heeft nog een gek broertje, en die wil ook wat. Want waarom schrijven we *rivier* en *kritiek* in plaats van *rievier* en *krietiek*? De klinkers in deze woorden klinken allemaal hetzelfde namelijk als een lange *ie*. De eerste lettergreep van de beide woorden is open en de laatste gesloten. Daarom wijzen *rivier* en *kritiek* op sporen van de klinkerdief. Is dat niet net zo iets als in woorden als *bataaf*, *alaaf*, *monotoon* of *homofoon*?

In woorden als *rivier* lijkt het net alsof de 'e' verdwenen is uit de eerste open lettergreep? Dat geldt ook voor woorden als *liter* ipv *lieter* en *kinine* ipv *kieniene*. Maar gegeven dat we ook *gieter* (*giter) en *wie* (*wi) schrijven, is het broertje van de klinkerdief niet erg systematisch. Er bestaat toch een zekere systematiek. De volgende twee rijtjes zijn daar een illustratie van.

type <i>rivier</i> geen klemtoon + i	type <i>gieter</i> klemtoon + ie
kritiek	mieters
riant	Pieter
gitaar	gebied
libelle	Friezen
olifant	Marie
spiraal	spiegel
juni	democratie

Deze rijtjes zouden gevormd kunnen zijn met behulp van een regel die zegt dat je open lettergrepen met een *ie*-klank als *ie* moet schrijven als de hoofdklemtoon van het woord er op valt. Anders schrijf je de *ie*-klank als *i*. Waarom we het zo zouden willen doen, is niet zo duidelijk, maar het lijkt te kloppen met de twee rijtjes hierboven, de types *rivier* en *gieter*. En de *rivierkievit* volgt hier ook uit (met uitzondering van de laatste *i*). De letterdief let nu niet alleen op open of gesloten lettergrepen maar ook op klemtoon: als een *ie* in een open lettergreep geen klemtoon heeft, kan de *e* verdwijnen. Het eerste rijtje illustreert dit, en het paar *gieter* – *gitaar* is daar een goed voorbeeld van.

De muzikale dievegge

Helaas hebben we te maken met een enigszins rommelige letterdief. Want verander je *kritiek* in *kritisch* dan verschuift de klemtoon van de tweede naar de eerste lettergreep, en dus zou je verwachten dat het *krietisch* zou worden. En er zijn nog veel meer woorden waarin de letterdief op het eerste oog willekeurig toeslaat. Hieronder twee rijtjes woorden waarvan de spelling niet voldoet aan de regelmaat van de bovenstaande rijtjes.

type <i>liter</i> klemtoon + i	type <i>politie</i> geen klemtoon + ie
crisis	kwestie
kilo	opvliegen
mini	dienares
Friso	niemendal
prima	iedereen
dito	dievegge
ski	hieromtrent

Toch zit er wel systeem in deze rijtjes. Het tweede rijtje valt te begrijpen als we aannemen dat de klinkerdief alleen optreedt bij 'simpele woorden', dat wil zeggen woorden die niet zijn samengesteld uit meerdere woorddelen. Het achtervoegsel *-tie* dat je uitspreekt als *tsie* schrijf je met een *ie* ongeacht of het klemtoon heeft of niet (vgl. *democratie* en *tractatie*). Verder is het op+vliegen, dienaar+es, niemand+al, ieder+een, dief+egge en hier+omtrent. In de ontkoppelde woorden heeft de *ie* de klemtoon. Die blijft behouden bij de vorming van het complexe woord.

Daar tegenover staan echter de volgende paren:

muziek	muzikaal
fabriek	fabriicaat
kritiek	criticus
passief	passivisme

Hier treedt de *e*-roof wel op bij afgeleide vormen. De vraag is echter of hier *muziek*, *fabriek* etc wel het grondwoord zijn, de basis waarvan het tweede woord is afgeleid. Wellicht moeten we de vorm *muz-* en *fabr-* nemen als grondwoord, en dan heb je twee verschillende afleidingen: *muz+iek* en *muz+ikaal*. We hebben ook *muze* en *muzisch* die verwant zijn, en zo hebben we ook *fabriceren* en *musiceren*. Het lijkt daarom redelijk om *fabr* en *muz* als de grondvorm te nemen. En het achtervoegsel *ikaal* komen we bijvoorbeeld tegen in *klassikaal*, dat niet is afgeleid is als *klassiek+aal* maar als *klas+ikaal*. Zowel *-iek* (gesloten lettergreep) als *ikaal* (open, niet beklemtoonde lettergreep) zijn regelmatig gevormd en daarmee is het hierboven gegeven rijtje geheel volgens de regels, en is het *i* – *ie* verschil niet een gevolg van de vorming van het complexe woord, maar van de manier waarop je *i* schrijft in het achtervoegsel. De *e*-dief treedt dus wel op bij simpele woorden en in achtervoegsels, maar niet bij de vorming van complexe woorden.

Hoe het ook zij, de *e*-dief maakt het ons niet simpel. Want waarom schrijf je een woord als *liter* niet als *lieter*? Het lijkt iets met leenwoorden te maken te hebben, maar simpel is dit niet. Leenwoorden van het type *liter* en *kilo* hebben kennelijk helemaal geen *ie* om mee te beginnen, dus daar valt ook verder niets te halen voor de *e*-dief. De vraag is echter: waarom gelden *kilo* en *liter* als leenwoord?

Ook ingewikkeld is het bij woorden met een *ie* aan het eind. We hebben *wie* tegenover *ski*, *olie* tegenover *juni* (klemtoon niet op *ie*-klank) en *copie* tegenover *demi* (klemtoon wel op *ie*-klank). Halen we de *e* weg, vergelijkbaar met de klinkerdiefstal bij *o*, *a* en *u*, of laten we hem staan, als bij de *e*? We zagen dat *e*-diefstal bij de *ie* alleen plaatsvindt bij een onbeklemtoonde *ie*. *Wie*, *zie*, *die* en *knie* zijn beklemtoond, en dus geheel volgens de regels met *ie*, net als *copie* en *manie*. Uitzonderingen zijn *mi*, *pi*, *ski* en *demi*. Daarvoor moeten we woord voor woord leren dat ze niet regelmatig worden geschreven, maar met een enkele *i* aan het eind.

De vraag die overblijft is of *bami*, *juni*, *juli* en *taxi* uitzonderingen zijn, of *koffie*, *olie*, *lelie* of *manie*. Als ik probeer het 'platte' verkleinwoord *-ie* te schrijven, dan ziet een *lekker bakki koffie* er erg raar uit. Ik zou altijd kiezen voor een *koppie koffie*. Heel sterk is het argument niet, maar mijn taalintuïtie zegt dat het terrein van de *e*-dief ingeperkt moet worden tot open lettergrepen met een *ie*-klank die niet aan het eind van een morfeem staan,

vergelijkbaar met de regel voor de *e*-dief bij *ee*-klanken. Het verschil is dat de klinkerdief bij de *ee* zich niet stoort aan klemtoon en aan de complexiteit van de vormen, terwijl de *e*-dief bij de *ie* dat nu juist wel doet. Wel kunnen we vaststellen dat het systeem voor de *i* behoorlijk ingewikkeld is, zonder dat daar nu een goede reden voor is.

Zou de baas van de taal mij vragen om een nieuw systeem voor de *ie* te ontwerpen – wees gerust, dat zal hij of zij nooit doen – dan zou ik het aardig vinden om de *i* te benaderen als de andere klinkers, en een lange klank met een dubbel letterteken te schrijven. *Vis* tegenover *viis* dus. En dan de klinkerdief op dezelfde manier te laten werken als bij *a*, *o* en *u*. Dus *stiiir* enkelvoud en *stiiiren* meervoud, en dan ook *wi* in plaats van *wie* of *wii*.

i wordt ij

Een deel van de *i*-chaos is mogelijk veroorzaakt door een klankwijziging die in het Nederlands is opgetreden. Veel lange *ie*'s zijn in de loop van de tijd veranderd in een *ij*-klank. Zo sprak een middeleeuwer de zin 'Wij zijn blij' uit als 'Wie sien bliede'. In het oudere Nederlands werd de lange *i* ook vaak geschreven met een dubbele *ii*, dus als 'Wii siin bliide'. De huidige woorden geschreven met een *ij* gaan vaak terug op woorden die in oudere fasen van onze taal met een lange-*i* werden uitgesproken, in tegenstelling tot woorden die nu een *ei* in hun schrijfwijze hebben. Hadden we de *i-ij* klankverandering niet gehad, dan zou het niet ondenkbaar zijn dat het systeem voor het schrijven van de *i*-klank nu gelijk zou zijn geweest aan dat van de *a*, de *o* of de *u*. Met klinkerdief zou dat geleid kunnen hebben tot 'Wi siin bli'.

Een bijzonder woord dat precies de andere kant uit wijst is het woord *bijzonder*. Hier wordt de *i* geen *ij*, maar wordt de *ij* een *i*, want de standaarduitspraak is met een lange *ie*. Het lijkt alsof de spelling meegegaan is met de *i – ij* verschuiving, maar de uitspraak niet. Aangezien de *ie* in de gesproken vorm aan het eind van een open lettergreep zonder klemtoon staat, zou het volgens het *ie*-systeem *bizonder* moeten zijn.

griekse y

Of het nog niet genoeg is, wordt de lange-*i* behalve met *i*, *ie* of *ij* ook nog eens geschreven met een griekse-*y*. Dat doen de Friezen vrij systematisch, zoals blijkt uit het feit dat ze hun eigen taal schrijven als *Frysk*. Het Nederlands reserveert de *y* die als lange-*i* wordt uitgesproken vooral voor woorden van griekse of engelse afkomst. Wonderlijk genoeg noemen we de letter griekse-*ij*, terwijl we hem vrijwel nooit uitspreken als *ij*. Ik kan geen ander woord bedenken dan *Y-as*. Vaak is het een lange-*i* als *mythe*, *cyclus*, *systeem*, *baby*, *sherry*, *cylinder* of *lyceum*. We vinden de *y* ook als korte-*i* in *idylle*, *syllabe*, *gymnastiek* of *symbol*. Aan het eind van een open lettergreep is het een *ie* en in een gesloten lettergreep een *i*. Ook hier weer de inmiddels vertrouwde systematiek die afhankelijk is van de aard van de lettergreep. Maar er zijn uitzonderingen. De *y* correspondeert ook met de klank *ai* als in *nylon*, *bye* en *byte*. En ten slotte vinden de *y* – net als de *i* in *nooit of naaien* – soms ook als *j*-klank als in *yoghurt*, *mayonaise* of *boycot*.

De conclusie over het schrijven van de *i*-klank kan daarom zijn dat er een systeem in zit dat duidelijke overeenkomsten vertoont met het schrijven van de andere klinkers. Er zijn echter ook nogal wat verschillen, en de letterdief heeft maar een vrij kleine rol.

Historische processen, halfslachtige klinkerdieven, overnemen van leenwoorden en onsystematisch ingrijpen in de spelling hebben geleid tot een rommeltje. Dat dan de onregelmatige verzwakking van *hij* tot het woord *i* leidt, lijkt bijna een bevestiging van deze situatie.

Hij en i

Bij de reductie van *hij* blijft er na weghalen van de *h* en reductie van de *ij* niets anders over dan de aarzelingsvorm *uhh*. Kennelijk vinden we dat onvoldoende om te kunnen dienen als zwak voornaamwoord van de derde persoon enkelvoud. Een andere strategie is gewenst. Onze taal heeft gekozen voor de lange *i*. Op het eerste gezicht een wonderlijke keuze, maar we weten dat *hij* afkomstig is van het oudere *hi*, soms ook geschreven als *hii*. *h*-deletie maakt van *hij* de zwakke vorm *i* langs de onorthodoxe omweg via de oudere vorm *hi*. Helemaal gelukkig zijn we er kennelijk toch niet mee, want in tegenstelling tot de andere zwakke vormen, bestaat er geen standaardmanier om [ie] te schrijven. Dat ondanks dat het feit dat grote schrijvers als Nescio en Multatuli het goede voorbeeld hebben gegeven.

tekst Nescio:

Z'n naam was Japi. Z'n achternaam heb ik nooit geweten. Bavink kwam met hem aanzetten toen-i uit Veere terugkwam. Een heelen zomer had Bavink in Zeeland geschilderd. In Veere had-i Japi voor 't eerst gezien. Japi zat daar maar. Bavink had al enkele malen gedacht: wat is dat toch voor een kerel? Niemand wist 't, altijd vond je hem ergens aan den waterkant. Daar zat hij maar, uren achtereen, onbewegelijk. Om twaalf uur en om zes uur ging i voor een uurtje naar binnen om te eten; de rest van den dag zat i. Dat duurde een week of drie; toen zag Bavink hem niet meer.

‘De uitvreter.’ In: De Gids. Jaargang 75 (1911), p.45

tekst Multatuli:

Hij of hy is ook niet mooi, tenzy er 'n klemtoon op valt. Melis Stoke en ik vinden 'zegti' en 'doeti' goed. Komaan, laat ons dat doen... we winnen daardoor kracht in hy:

Neen, zegt-i snel, wat-i wil, wil-izelf
omdat hy dat begeerd heeft.
Wat-i denkt, wat-i zegt, wat-i doet,
werd in zyn ziel geboren... doet Hy!

Multatuli, *Ideen I*, 47. G.L. Funke, Amsterdam 1879.

Misschien we de wonderlijkste eigenschap van *i* is dat het niet op de eerste plaats in de zin wil staan. Zwakke onderwerpspronomen hebben daar in tegenstelling tot objectpronomen verder geen moeite mee.

'k zie 'm niet	*'m zie 'k niet / hem zie 'k niet
je ziet 'r niet	*'r zie je niet / haar zie je niet
*i ziet 't niet	*'t ziet-i niet / dat ziet-i niet
ze ziet 'm niet	*je ziet ze niet / jou ziet ze niet

't zit 'm niet mee	*me zit 't niet mee / mij zit 't niet mee
we zien 'm niet	*'m zien we niet / hem zien we niet
ze zien 'm niet	*'r zien ze niet / haar zien ze niet

Dat zwakke objectpronomen niet vooraan kunnen is systematisch en komt voort uit het feit dat de eerste zinspositie in dit soort gevallen bedoeld is voor datgene waar de zin over gaat, ook wel de *topic* van de zin genoemd. Zo'n topic moet klemtoon hebben en daarom zien we in de rechterrijtjes een systematische afwijzing van zwakke voornaamwoorden in de topic-positie. Voor het eerste rijtje geldt dat niet. Het onderwerp staat in een neutrale hoofdzin op de eerste plaats, dat dwingt onze grammatica af, en hoeft helemaal niet beklemtoond te zijn. Toch kan *i* niet voor de persoonsvorm in hoofdzinnen staan. We moeten daarom aannemen dat *i* zich onderscheidt van de andere zwakke voornaamwoorden. Die zwakke @-pronomen kunnen zowel aan de voorkant, als aan de achterkant aanklampen bij een sterkere gastheer, zoals in [*k-zie*] *hem niet* of *hem [zie-k] niet*. Die woorden gedragen zich zowel *proclitisch* (aan de voorkant vastplakken) als *enclitisch* (aan de achterkant). Kennelijk is *i* alleen *enclitisch* en wordt daarmee tegengehouden van een eerste positie in de hoofdzin. Niet in de bijzin want *ik denk dat-i 't niet ziet* is probleemloos. Maar waarom *i* wel en de zwakke @-broeders niet deze beperking kennen is onduidelijk. Wel is het duidelijk dat Nescio en Multatuli hier ook mee worstelden want zij plakken *i* soms – maar niet systematisch – met of zelfs zonder een verbindingsstreepje (*hadi* of *hatti*) vast aan het voorgaande woord. En dat doen ze niet met de andere zwakke voornaamwoorden: *Niemand wist 't* en niet: *Niemand wist-t*.

Hij en I in de Uitvreter van Nescio

Hieronder een telling van het verschijnen van *hij* of *i* in het verhaal *De uitvreter* van Nescio in de eerste druk van zijn boek (1918). De voorkomens van *i* of *hij* zijn ingedeeld afhankelijk van de positie in de zin.

	<i>i</i>	<i>hij</i>
eerste positie hoofdzin	2	71
na persoonsvorm	158	22
na voegwoord	36	18
na vraagwoord	9	7
<i>totaal</i>	<i>205</i>	<i>118</i>

Het is duidelijk dat Nescio meestal *i* schrijft als dat mogelijk is. Vooral het contrast tussen de positie voor de persoonsvorm waar *i* niet kan voorkomen (2x *i* en 71x *hij*) en de positie na de persoonsvorm (158x *i* en 22x *hij*) is veelzeggend. Hij gebruikt grofweg *hij* waar het moet en *i* waar het kan.

Een aantal zaken vallen op in Nescio's gebruik van *i*:

- *i* na klinker

44 keer komt *i* na een klinker, meestal de uitgang van de verleden tijd. Zoals in *maakte i*, *hoe i*, en *rookte i*. In spreektaal wordt er dan een medeklinker tussen gevoegd: *maakte i* wordt *maakte di*, *dreigde i* wordt *dreigde di* en *hoe i* wordt *hoe di* etc. Het schrijven van *i* is

dus niet echt een spreektaalverschijnsel in schrijftaal, maar de toevoeging van een geschreven zwakke vorm die normaliter ontbreekt.

- aan elkaar

Soms schrijft Nescio de *i* vast aan het voorgaande woord:

hatti (17x): "Voor z'n brood *hatti* gewerkt, voortgejaagd was i, ..."

datti (1x): "Van Houten (een kennis van Bavink) was een kantoorbediende die dacht *datti* schrijven kon.

zeidi (1x): "Allemaal armoed", *zeidi*.

- *hatti*

had i wordt regelmatig (17x) geschreven als *hatti*. Zo spreken we het ook uit.

Waarschijnlijk omdat *had-i* (1x) of *had i* (vaak) de suggestie wekt dat het als [haddi] zou moeten worden uitgesproken. We kunnen vaststellen dat de regel die in de uitspraak van een *d* aan wordeinde een *t* maakt (zie xxx), meestal voorafgaat aan de regel die *i* aan het werkwoord clitizeert. Was het andersom geweest dan hadden we [haddi] moeten zeggen, want als we eerst clitizeren, dan staat de *d* niet meer aan het eind van het nieuwe woord en treedt de regel die van een [d] een [t] maakt niet op.

- streepje

totaal vijf keer staat er een streepje tussen persoonsvorm en *i*. Allemaal in de eerste bladzijden. Zoals in: "*Ik vind 't hier verdomd leuk*", *zei-i*, "*'t is jammer, dat 't zoo niet altijd blijft*". Kennelijk stapt Nescio naarmate het verhaal vordert af van dit gebruik van verbindingsstreepjes.

- *i*-fout

Twee keer maakt Nescio een fout tegen de regel dat *i* niet voorkomt in de eerste positie in hoofdzinnen:

- *Zoo'n zon toch, hij schijnt maar, maar i daalt, hij rijst niet meer, 't is over twaalven, hij moet onder;*
- *... (want i zat niet altijd, hij was af en toe dagen op de been) ...*

Hoewel *i* hier wordt voorafgegaan door een voegwoord – *maar* resp. *want* – kan *i* daar niet aan clitizeren. De eerste positie in hoofdzinnen – of preciezer, de positie direct voorafgaand aan de persoonsvorm in hoofdzinnen – laat geen *i* toe, ook niet als er *maar* of *want* voor staat.

- *ie*-fout

Eén keer wijkt Nescio af van zijn regel om de lange *i* als *i* te schrijven.

- "*Die kerel deugt niet*", *zei Japi*, "*die moet vooral veel met verf knoeien, voor iets beters is ie toch niet goed.*"

Overigens gebruiken andere schrijvers wel *ie*, zoals bijvoorbeeld Tommy Wieringa in *Dit zijn de namen* (2013, p. 76/77):

'Wat zullen we hem eens geven?' vroeg er een.

'Een magnetron,' zeiden de anderen.

'Heeft-ie al.'

'Een flatscreen dan.'

'Heeft-ie al.'

'een dag vrij dan?'

In koor: 'Dat accepteert-ie nooit!'

- *i*-dichtheid

Het is duidelijk dat de *i*-dichtheid van de tekst niet gelijk verdeeld is. Zo heeft het begin van hoofdstuk VI van de *Uitvreter*, en dan vooral de alinea waar Japi (overigens grappig dat hij *Japi* heet en niet *Japie*) in Brussel verbleef, duidelijk een lage *i*-dichtheid. Dat wil zeggen: veel *hij* waar *i* had kunnen verschijnen. In die alinea komt *hij* 11 keer voor en *i* niet een keer. Van die 11 hadden er 9 kunnen worden geschreven als *i*. Of dit stilistische gegeven ook een literaire betekenis heeft, laat ik aan mijn collega's van de letterkunde over.

Over *hun* en *hen*

Ook de bezittelijke voornaamwoorden *mijn* en *zijn* doen mee aan klinkerverzwakking want de zwakke vormen spreek je uit als *m@n* en *z@n*. We kunnen daar nog een stapje verder gaan en ook de slot-*n* weghalen – een regel uit het gesproken Kortere lands die er ook voor zorgt dat veel mensen *lop@* zeggen in plaats van *lop@n*, behalve natuurlijk in het noorden van ons land, waar ze kiezen voor *loopm* (zie hoofdstuk xx). Dan wordt het *m@* of *z@* (voor randstedelingen *s@*, vaak geschreven als *se* als in *se huis*). De zwakke vormen *m@n* en *s@n* schrijf je als *m'n* en *z'n*, met de hoge komma of apostrof. Zie het apostrof hoofdstuk.

Het voornaamwoord *hun* klinkt als *m'n* en *z'n*. Het komt voor als het voornaamwoord voor de derde persoon meervoud als het gaat om een meewerkend voorwerp *Ik verkoop hun een huis* en als bezittelijk voornaamwoord *Ik verkoop hun huis* (en voor sommige mensen als onderwerp *Hun verkopen een huis*). Is dat *hun* niet een verzwakte vorm van het voornaamwoord *hen*? En zouden we het dan ook niet moeten schrijven als *h'n*, net als *m'n* en *z'n*? Aan de andere kant lijkt het paar *hen-hun* ook erg op het paar *verkeer-v@rkeer* en dan zou je *hun* schrijven als *hen*. Een dergelijke benadering van dit voornaamwoord voor *hun* zou inzichtelijk maken dat er ogenschijnlijk geen zwakke vorm van dit pronomen bestaat, want dan zou *hun* al een verzwakte vorm van *hen* zijn.

Er zijn echter verschillende redenen waarom dit niet een waarschijnlijk scenario is. Ten eerste zagen we al dat bij verzwakking van de klinker de *h* het slachtoffer wordt, als in *'m* of *'t*. We zagen zelfs dat de *h*-deletie het gevolg is van het feit dat *h+@* niet voorkomt aan het begin van lettergrepen. Het ligt dus bepaald niet voor de hand dat *hun* is gevormd uit een *h* gevolgd door een schwa.

Ten tweede kun je *hun* benadrukken en nadruk is een eigenschap van sterke voornaamwoorden. Zo kun je wel zeggen *Dat is niet MIJN mening, dat is HUN mening*, maar niet **Dat is niet MIJN mening dat is Z'N mening*; in dat laatste geval gebruiken we het sterke voornaamwoord: *dat is ZIJN mening*. Kortom, het lijkt er op dat het woord *hun* niet een stomme-*e* bevat maar de *u* van de gesloten lettergreep, als in *hut* of *dun*.

Een zwakke vorm van de derde persoon meervoud, zowel van *hen* als van *hun*, zou *@n* opleveren: *h*-deletie + klinkereductie, net als bij *@m* en *@t*. Maar de vorm *@n* is al bezet door het zeer vaak voorkomende, onbepaalde lidwoord, dat je wonderlijk genoeg schrijft als *een* (zie xx). Dat zou alleen maar verwarring opleveren. Er is dus geen voor de hand liggende manier om *hun/hen* te verzwakken.

We constateren dus dat er niet een geschikte regelmatige kandidaat is voor een zwakkere vorm van *hen* en *hun*, net zo goed als die er niet is voor de zwakke vorm van *ons*. Bij *hij* hadden we een wat ingewikkelde sluiproute via *hi* om toch bij een zwakke variant uit te komen, maar het lijkt er op dat de meervoudige objectpronomen – *ons*, *jullie* en *hen/hun* – het moeten doen zonder.

Maar bij *hen/hun* bestaat er een sluiproute. We gebruiken *ze*. Het naamvals onderscheid tussen nominatief (*zij*) en objectief (*hun/hen*) wordt genegeerd en het zwakke nominatief voornaamwoord wordt uitgebreid tot de zwakke vormen van de datief en de accusatief. Het voornaamwoord *ze* is als zwak voornaamwoord voor alle gevallen van de derde persoon meervoud inzetbaar. En dat was al zo in de 17e eeuw.

Ende hy opsiende, seyde, Ick sie de menschen, want ick sie'se als boomen wandelen. Daerna leyde hy de handen wederom op sijne oogen, en dede hem opsien. Ende hy wiert herstelt, ende sach'se alle verre ende klaer.

Statenvertaling 1637, Marcus

hun, hen en ze

Nu we bezig zijn met *hun* en *hen* moeten we toch even nader stilstaan bij dit roemruchte onderscheid. Het grammaticale verschijnsel dat hier zichtbaar wordt, speelt verder in de grammatica van onze taal geen enkele rol. Het gaat om het verschil tussen de derde naamval of datief (*hun*) en de vierde naamval of accusatief (*hen*). Naamval is toch al weggedrukt naar een hoekje van onze taal, nl. de persoonlijke voornaamwoorden. En dan gaat het in bijna alle gevallen om de eerste naamval of nominatief, tegenover de rest, in de taalkunde vaak samengenomen als objectief naamval. Het gaat om de paren

ik - mij
jij - jou
hij - hem
zij - haar
wij - ons
zij - hun/hen.

Alleen bij de derde persoon meervoud wordt de objectief nog onderverdeeld in datief en accusatief. Bij *jullie*, *u* en *het* is het onderscheid al geheel verdwenen, zo goed als naamval verdwenen is uit de rest van onze taal, met uitzondering van vaste uitdrukkingen als

te allen tijde
van koninklijken bloede
met dien verstande
te zijner tijd
etc.etc.etc.

Het onderscheid *hun - hen* is een laatste restje van een systeem waarin naamval een duidelijke rol had – voor velen van ons is het Latijn een typisch voorbeeld van een dergelijk systeem –, zoals dat nog steeds zo is in Germaanse talen als het Duits of het IJslands. Omdat het verschijnsel naamval in onze taal niet langer functioneel is, kan het zonder probleem uit de taal verdwijnen. Dat gebeurt echter langzaam en kennelijk het

eerst in het onderscheid tussen derde en vierde naamval, zoals ook in het Engels of de Scandinavische talen.

‘Van het Geval’

Dat wij in de officële taal nog steeds *hun* en *hen* horen te onderscheiden is een gevolg van de herintroductie van het onderscheid datief - accusatief door Christiaan van Heule in het begin van de 17e eeuw. Hieronder een passage uit het hoofdstuk *Van het geval*:

Daer zijn zes Gevallen der Naemwoorden als Noemer, Baerer, Gever, Aenklager, Rouper, Ofnemer, van deze Gevallen worden de Noemer ende de Rouper rechte gevallen maer de andere worden gebogene gevallen genaemt.

De Noemer [*nominatief, HB*] is een geval in het welk een ygelic Naemwoort niet gebogen en is als Vader, Mensch, Hemel, Goet, Swart, Beesten, Vrouwen.

In **den Baerer** [*genitief, HB*] is eene buyginge welke uyt de Naemwoorden spruyt als Des Vaders, des Hemels, der Vrouwe.

In **den Gever** [*datief, HB*] is eene buyginge welke geschiet in het woort aen het welk iet gegeven wort als Ik geeve den Man, Men geeft den armen Dieren.

In **den Aenklager** [*accusatief, HB*] is eene buyginge welke geschiet in het woort aen het +welk eene werkinge gedaen wort als Hy sloug den goeden Man, Ick hieuw den Boom ter Neer.

In **den Rouper** [*vocatief, HB*] blijven de woorden onverandert gelijc in den Noemer als ô Mannen, ô Vrouwen.

In **den Ofnemer** [*ablatief, HB*] worden de woorden geboogen met de Voorzettinge Van, als vanden Man, van den Velde, in het vervolg zullen deze Gevallen met haer gebruyk in het lang verklaert worden.

Iets verder in de tekst bespreekt hij de 'Buyginge' van de 'Voornamen' en geeft de onderscheidingen voor de derde persoon, in de volgorde Noemer (Nominatief), Baerer (Genitief), Gever (Datief), Aenklager (Accusatief) en Ofnemer (Ablatief).

	Eenvoudig.	Veelvoudig.
N	Hy	Zy ofte Zylieden
.		
B	Zijns, Zijnes	Haerer
.		
G	Hem	<i>Hun</i>
.		
A	Hem	<i>Hen</i>
.		
O	Van hem	Van hun
.		

Christiaan van Heule (1626), *De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst*, deel II, p.23/36

Ondanks de introductie van het onderscheid tussen *hen* en *hun* in de standaardtaal, en ondanks het feit dat generaties leerlingen op de lagere of basisschool dit onderscheid er in hebben gestampt, is het niet verwonderlijk dat vrijwel iedereen ermee blijft modderen. Ik ken niemand die het onderscheid vlekkeloos kan maken, of laat ik voor mezelf spreken, ondanks het feit dat ik als taalkundige de regel heel goed ken, moet ik elke keer als ik *hen* of *hun* gebruik er bij nadenken. Onbewust geef ik de voorkeur aan *hun*, als in *ik heb hun gisteren gezien*, en soms gebeurt het me dat ik mezelf hoor zeggen: *dat bevalt hen goed*. En soms weet helemaal niemand hoe het moet. Is het *wat hen betreft* of *wat hun betreft*?

Kortom, het onderscheid datief-accusatief is morsdood in onze taal en het kunstmatig in leven houden, zorgt alleen maar voor problemen.

Maar ook hier laat de taal zich niet in een onnatuurlijk keurslijf persen. Ten eerste heeft de taalgebruiker een zwak voornaamwoord voor de derde persoon meervoud ontworpen dat het onderscheid niet maakt. Het gaat hier om *ze*. We kunnen zowel *Ik heb ze allemaal gezien* zeggen als *Ik geef ze allemaal een hand*. In een nogal weinig informatieve, maar wel grammaticale zin zou je kunnen zeggen: *Ze hebben ze ze voorgesteld* met *ze* in drie verschillende grammaticale functies: onderwerp, meewerkend voorwerp en lijdend voorwerp (vgl. *ze hebben 'm me voorgesteld, maar ik ben helemaal vergeten wat z'n naam is*).

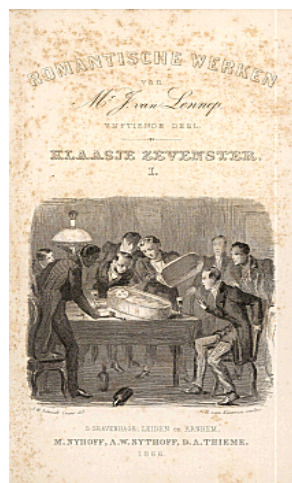
Voor de sterke vorm zien we dat *hun* zich uitbreidt naar de accusatief en dus naar het lijdend voorwerp, of volgens Van Heule, de Aenklager. Maar niet zomaar. Het accusatieve, normatief incorrecte *hun* is alleen inzetbaar als het gaat om levende wezens. Het is op z'n minst erg wonderlijk om de zin *Ik heb hun allemaal gezien* te laten uitspreken door iemand die alle boeken uit de boekenkast heeft bekeken, terwijl het hooguit niet-standaard is als dezelfde persoon de soldaten uit een regiment heeft gemonsterd. Het verschil tussen levend en niet-levend is een functioneel, betekenisvol onderscheid dat we ook aantreffen in het enkelvoud tussen *zij/hij* en *het* of bij het voornaamwoord *men*. Dat verschil wordt hier natuurlijk veroorzaakt doordat *hun* als meewerkend voorwerp vrijwel altijd slaat op levende wezens. Daardoor krijgt het voornaamwoord *hun* het kenmerk [verwijzend naar mensen] gratis kado, als gevolg van zijn grammaticale functie. Bij uitbreiding naar de accusatief, wordt een nieuw en zinvol onderscheid in de taal geïntroduceerd, en dat is grappig omdat veel mensen menen dat het hier alleen maar gaat om slordigheid en versimpeling, dat het beter is om het kunstmatige *hen-hun*-onderscheid te handhaven, want 'zo hoort het nu eenmaal'. Dat laatste klopt, althans volgens Van Heule die de grammatica van het Nederlands ontworpen op basis van de klassieke grammatica afkomstig uit het Latijn, waar inderdaad het onderscheid datief - accusatief een levend en functioneel onderscheid was. Gegeven de aard van het hedendaags Nederlands zou het meer passen om *hen* te reserveren voor de kippen (*kipp@ren* en niet *kipp@r@n* of *kipper@n*) en *hun* zowel in de datief als de accusatief te accepteren. We krijgen dan *ik heb hun gezien* voor mensen en *ik heb ze gezien* voor dingen (en mensen).

Maar ook het onderscheid tussen nominatief en objectief staat onder druk. Zo was het voornaamwoord *u* tot 150 jaar geleden voorbehouden voor lijdend voorwerp en meewerkend voorwerp. De schrijver Jacob van Lennep vond het gruwelijk dat men *u* ook *u* gebruikte als onderwerp, want dat moest *je* zijn, of eventueel *ge*, zoals dat nog steeds zo is in de meeste Vlaamse dialecten. Hij schreef in 1865 in 'Klaasje Zevenster': 'U in den eersten naamval' is 'zondigen tegen de Nederduitsche Spraakkunst'. Hij maakte zich zorgen over verderfelijke, nieuwerwetse zinnen als 'Hoe meent U dat?'. Niet dat de Nederduitschen spraakkunst zich toentertijd uitliet over *U* in den eersten naamval, maar net als bij *hun hebben* beschouwt de gemiddelde taalgebruiker het bestaande als goed en verandering als een aantasting van het goede, en dus als verloedering. Ondanks zijn verzet heeft Van Lennep de strijd roemloos verloren. Inmiddels is *u* volstrekt normaal als nominatief pronomen, als in *U hebt gelijk*.

Klaasje Zevenster

Passage uit Jacob van Lennep *Klaasje Zevenster*, 4e boek, 2e hoofdstuk, 229 – 231:

- ‘Tut! tut!’ zeide Bol: ‘wees maar niet bang: ik zal 't je even goed leggen, als je iets zegt of doet, dat mij niet aanstaat: en om je dat te bewijzen, zal ik maar dadelijk beginnen met je te vragen, waarom je telkens tegen de Nederduitsche spraakkunst zondigt, die je toch grondig geleerd hebt, en u in den eersten naamval gebruikt.’
- ‘Ik...u?’ vroeg Klaasje, verwonderd opziende: ‘hoe meent u dat?’
- ‘Wel! daar doeje 't alweêr?’ hernam Bol: ‘hoe meent u dat? Is dat nu gezond en gangbaar Hollandsch?’
- ‘Maar Dominee!’ hernam zij al lachende, en half onzeker of 't hem ernst was of niet: ‘moet ik dan zeggen “hoe meent gij dat?” - dat zou toch geweldig stijf klinken.’
- ‘Dat zou 't ook,’ zeide Bol: ‘en zoo spreekt niemand dan deze of gene verwaande ondermeester.’
- ‘Of,’ vervolgde zij: ‘hoe meen jij dat?’ dat klinkt plat.’
- ‘Zoo doet het,’ zei Bol: ‘en ik zou het zelf niet bezigen, tenzij om nadruk op het woord te leggen.’
- ‘Of,’ ging zij voort, ‘zoo als ik als kind dikwijls hoorde’ - en hier deed de herinnering van de met moeite afgeleerde Jordaantaal haar een weinig kleuren, ‘hoe meent uwee dat?’
- ‘Grammatikaal zuiver,’ merkte Bol aan: ‘en volkomen te verdedigen, ofschoon lang uit de mode en daarom te verwerpen.’
- ‘Maar hoe moet ik dan zeggen?’
- ‘Wel! doodeenvoudig: hoe meen je dat?’
- ‘Maar dat is immers te familiaar, als men tegen zijn meerderen spreekt?’
- ‘Lieve meid,’ antwoordde Bol, ‘het familiere is nu eenmaal in zwang gekomen en heeft, als ik reeds zeide, het deftige uwee, dat voor “Uw Edele” gezegd werd, verbannen. Maar, omdat uwee uit de spraak verdwenen is, omdat gij wel geschreven, maar in 't gewone gesprek nimmer anders dan als jij voorkomt, omdat jij triviaal klinkt en je wat familiaar, volgt daaruit, dat men moedwillig een taalfout maken mag? Ik weet, dat je ten deze je op het voorbeeld kunt beroepen van een legio schrijvers, en daaronder zeer verdienstelijke, die, tegen beter weten aan, zich aan dezelfde zonde schuldig maken.’
- ‘Maar ik dacht,’ hernam Klaasje: ‘dat men u, even als uwee, voor een samentrekking van Uw Edelheid kon aanmerken.’

- 'Ja,' antwoordde Bol, 'met dat beweren zoekt men 't wangebruik te verschoonen; maar het zou een samentrekking wezen, waar het zakelijke en voornaamste deel van 't woord meê verloren ging, en die daarom nimmer te verdedigen ware. Men kan van Dordrecht wel Dort maken, maar geen Dor, van Gorinchem wel Gorkum, maar geen Goring; want men mag trecht uit het eene noch hem of chem uit het andere wegsмоккelen: en waar blijft, als ik u zeg, de geheele edelheid? Maar zelfs gesteld dat u - in den eersten naamval altijd - taalkundig te verdedigen ware en alzoo geschikt om uwee te vervangen, dan nog zou ik u 't gebruik er van afraden. Uwee luidde in zijn tijd stijf en burgerlijk, en werd nimmer door aanzienlijke lieden gebezigd: zij, die het vroeger om geen geld van de wereld zich zouden hebben laten ontvallen, moeten dus nu evenmin u zeggen. De buizen van grof wadmer, die de zeelieden in de zeventiende eeuw droegen, zijn door roode baaitjens vervangen. Zal, nu het wadmer in onbruik is, een fatsoenlijk man zich in 't baai vertoonen?

- Daarom, zoo je mij genoeg doen wilt, en tevens zuiver spreken, volg dan het verkeerde voorbeeld niet na, en bewaar u voor den derden of vierden naamval; maar, komt de eerste te pas, schrijf dan gij of ge en zeg gerust jij of je, zoo als reeds voor twee eeuwen de deftige Hooft en de hofdichter Huygens deden, beiden, lieden, die wel wisten wat een goede toon was. 't Valt altijd licht het al te gemeenzame weg te nemen, door 'mijn Heer' of 'Mevrouw' er bij te voegen, of wel, indien men met lieden spreekt, tegen-over welke men een eerbiedigen afstand meent te moeten bewaren, dan kan men elk verwijt van ongemanierdheid ontgaan, door de derde persoon te bezigen en b.v. te zeggen: 'zal mijn Heer nog een kopje thee gebruiken?' of: 'die muts staat Mevrouw allerliefst.'

- 'Ik hoop mij uw te-recht-wijzing ten nutte te maken,' zeide Klaasje: 'maar ik vrees, ik vrees! Het zal mij, dunkt mij, onmogelijk zijn, tegen lieden van aanzien of van hoogere jaren je of jij te zeggen.'

Het deftige Uwee

Een bekend probleem in de grammatica van het Nederlands is de vraag of we nu *u heeft* of *u hebt* moeten zeggen. Aangezien de vorm *heeft* in andere gevallen alleen gebruikt wordt voor de derde persoon enkelvoud – als in *hij heeft gelijk*, *Willem heeft een nieuwe fiets* of *het heeft geen zin* – en *hebt* voor de tweede persoon als in *jij hebt gelijk*, is het kennelijk onduidelijk of *u* nu een voornaamwoord is van de tweede of de derde persoon. Ook raar is dat *u* zowel enkelvoud als meervoud kan zijn. Je kunt niet zeggen *hij heeft allemaal gelijk*, maar wel *u heeft allemaal gelijk*. We hebben hier te maken met een raadsel van het grammaticale systeem. Om het raadsel nog wat groter te maken, zien we dat het tweede persoons *u* zijn *-t* niet verliest in de inversievolgorde. Het is *HEB jij een fiets?* of *waar HEB jij een fiets gekocht?*, zonder *-t* aan het eind van het werkwoord, want **HEBT jij een fiets?* is geen goede zin. Maar bij *u* blijft de *-t* gewoon staan. Het is *HEBT u een fiets?* of *waar HEBT u een fiets gekocht?* Kortom, *u* gedraagt zich raar.

Zoals we in de vorige paragraaf zagen, vond de schrijver Jacob van Lennep in 1865 "U in den eersten naamval" gelijk staat aan "zondigen tegen de Nederduitsche Spraakkunst". Dominee Bol sprak Klaasje ernstig toe over het gebruik van *u* in zinnen als "hoe meent u dat?". Want *u* hoort niet gebruikt te worden als onderwerp. Zoals wij ons opwinden over zinnen als *hun hebben gelijk*, zo maakte Van Lennep zich boos over het gebruik van *u* als onderwerp van de zin ("den eersten naamval"). Wat was het geval? Tot halverwege de 19e eeuw kwam *u* vooral voor als bezittelijk voornaamwoord.

G.A. Bederode in een brief aan "Onsen ghelaurierden poët en welwaardigen drossart van Muyden, Pieter Cornelisz. Hooft":

Maar noch gheluckigher zijn se die *u* daghelijcks gheselschap moghen ghenieten; ja, die in *u* dienst haar leven moghen endighen.

en als meewerkend of lijdend voorwerp in zinnen als *ik heb u gezien* of *ik heb u de weg gewezen*, maar meestal niet als onderwerp. Net als bijvoorbeeld *haar* niet als onderwerp voorkwam, en tot voor kort *hun* ook niet. Het persoonlijk voornaamwoord voor de tweede persoon onderwerp was *gij*, ook als het ging om de beleefde tweede persoon inclusief godheden, zoals dat nog steeds geldt in vele zuidelijke dialecten van het Nederlands, en zoals we bijvoorbeeld nog steeds zingen in psalmen: O heer, Gij zijt weldadig; psalm 6. Zoals blijkt uit de tekst van Van Lennep was *gij* in de tweede helft van de 19e eeuw in Holland ouderwets en stijf geworden. Maar *u* had nog niet helemaal zijn plaats gevonden in het systeem van voornaamwoorden. Van Lennep gaf daarom de voorkeur aan *je*, ook in formele situaties. Dat leidde tot in onze oren vreemde zinnen als “Mijnheer, heb je uw lorgnet bij u?”

Een voorbeeld van het gebruik van *u* en *gij* in de 17e eeuw komt uit De Gekaapte Brieven (zie <http://www.gekaaptebrieven.nl/tekst/brief/23>). Het gaat hier om brieven die door de Engelsen in hun oorlogen met de Nederlanden zijn buit gemaakt en zorgvuldig in kisten zijn opgeslagen. Recent zijn deze kisten in een archief in Kew in Engeland aangetroffen. Een deel van deze brieven is inmiddels geopend, gescand, getranscribeerd en op het internet gezet. In de onderstaande brief uit november 1672 schrijft Jan Dirckze Dyckman uit Hoorn aan zijn neef Claes Janse. Aardig is dat wordt verwezen naar de bekende moord op de gebroeders de Witt op 20 augustus 1672: "wit en sijn broeder ruwaert van putten sijn seer deerlick van de burgers in den haegh om gebraght".

looft godt Jn Hooren den 4 november 1672

een vriendelicke groetenisse sij geschreven
aen mijn seer beminde neef claes Janse
Jck laet **ul** weten als dat wij noch cloeck
ende gesont sijn als wij verhoppen dat het
ul oock soo is voorts laet ick **ul** weten als
dat **ul** soon oock noch cloeck ende gesont
is en woont noch bij bestevaer op het noort
en wij doender soo veel onse best mee
als wij konnen maer hij heeft veel van
doen en past **ghij** toch maer op en schickt **ul** tot
dueghden en het is hier al veel verandert
terwijl **ghij** uijt sijt geweest en de
fransman heeft hier al veel steeden in
als kampen deventer swol en uijtrecht
en veel meer andere steden en plaetsen
en hier heeft den 28 ocktober een groot
spul geweest met langewagens huijs
dat hebbense heel geplundert en hij is
bankerot gespeelt en de burgers waren
allegaer int geweer ende wit en sijn
broeder ruwaert van putten sijn seer
deerlick van de burgers in den haegh om
gebraght en wij hoopen dat **ul** de brief
van den 29 september wel ontfangen heeft
van ons en van antje pieters en sij is noch
cloeck ende gesont en sij wenst **ul** veel

hondert duijssent goede nachten en sij gaet
nou wederom dienen en sij versoect dat **ghij**
u tijt sult uijt dienen en komen dan tuijs
en daet **ghij u** best sij sal haer best oock doen
want hij er valt niet te winnen en bestemoer
en peet aeltje en **ul** oom jan en peet
lijsebet en alle goede vriende en bekende
wenschen **ul** veel hondert duijssent goede
nachten hier mede den heere bevolen en
schrijft ons toch soo veel al **ghij** kont uij de
naen van mijn vader Jan Dirckse Dyckman

We zien een vrijwel regelmatige afwisseling tussen *ghij* als onderwerp en *ul* of *u* in andere functies: persoonlijk voornaamwoord voor lijdend/meewerkend voorwerp als in *Ick laet ul weten* en bezittelijk voornaamwoord als in *ul soon* en *u tijt*. Het tegenvoorbeeld is: *dat ul de brief... ontfangen heeft*, waarin *ul* het onderwerp van de zin is.

Iets dergelijks zien we ruim 150 jaar later nog steeds. In de Camera Obscura van Hildebrand (Nicolaas Beets) wordt *gy* gebruikt als het onderwerp voor de tweede persoon, *u* als voorwerp en *uw* als bezittelijk voornaamwoord.

Waagdet **gy** nog een een oude anecdote, die **u** al veel genoeggen verschaft had, waarvoor **gy** dus billijk eenige genegenheid voeddet, en waarvan **gy u** ook deze maal nog al vrij wat beloofdet,

.... hy kende al de zwakke plaatsen van **uw** familie, van **uw** verstand, van **uw** hart, van **uw** liefhebbery; van **uw** studie, van **uw** beroep, van **uw** lichaam, en van **uw** kleerkas

Hildebrand, Camera Obscura, 1839, p.38/39 [1e druk]
uit: Een onaangenaam mensch in den Haarlemmerhout

Anders wordt het als Hildebrand in hetzelfde verhaal een kindermeid sprekend opvoert:

Een jonge vrouw, nog pas onlangs uit het kraambed hersteld en nog een weinigjen bleek, zit aan een ander tafeltjen, waarop uitgediend ontbijtgoed staat, met een lief mutsjen met lichtblauw Zeister op en een lichtblauw japonnetjen aan, gemakkelijk in haar stoel geleund, te breien, en wijdt van tijd tot tijd haar aandacht aan haar kindermeid, die met een Amsterdamsche kornet op 't hoofd, of liever áán 't hoofd, want dat soort van mutsen laat het hoofdhair tot de kruin toe onbedekt, en een rozerood japonnetjen met een zwart schort met puntjens voor, op everlasting schoenen, met kruislinten net als Mevrouw, over de schelpen aan den overkant rustig rondtrippelt, met aan de eene gehandschoende hand een kind van twee jaar, met een baleinen valhoedtjen met rose strikjens en, aan de andere een van drie, in beugeltjens; welke kinderen zy, zoo dikwijls als zy iemand tegenkomt, wien zy een goed denkbeeld van hare opvoeding of van haar dienst geven wil, met het plechtige '**uwé**' toespreekt: 'Spreekt **uwé** niet tegen Mijnheer, Sorsetje? - Foei Franswatje, wat maakt **uwe uwees** handtjens vuil met die schullepies.'

Hildebrand, Camera Obscura, 1839, p.48 [1e druk]
uit: Een onaangenaam mensch in den Haarlemmerhout

We zien dat de kindermeid het 'plechtige' *uwé* twee keer gebruikt als onderwerp. Ook Dominee Bol vond bij Van Lennep 25 jaar later “grammatikaal zuiver ... en volkomen te verdedigen, ofschoon lang uit de mode en daarom te verwerpen”. We zijn hier midden in een Hollandse taalverandering beland. *Gij* werd *jij/je*, maar vooral voor de informele situatie. Men kon het gebruik van *jij/je* uitbreiden tot de formele aanspreekvorm, maar dat deed geforceerd aan, of zoals Klaasje zegt “maar ik vrees, ik vrees! Het zal mij, dunkt mij, onmogelijk zijn, tegen lieden van aanzien of van hoogere jaren je of jij te zeggen”.

Een oplossing was om gebruik te maken van een afkorting. Het toenmalige Korterlands schoot te hulp. Men kortte in de schrijftaal de aanspreekvorm af tot UE, een afkorting van Uwe Edelheid, of tot UL, van Uw Liefde of U Lieden, zoals wij nog steeds boven een brief LS kunnen zetten, de afkorting voor Lectori Salutem (de lezer gegroet). Van UE is het grappig dat die afkorting in de vorm *Uwee* de gesproken taal binnenkwam. En kennelijk werd dat volkomen acceptabel gevonden, want zelfs de strenge Dominee Bol vond het ‘volkomen te verdedigen’. Ook Christiaan Huygens – “de hofdichter Huygens ... die wel wist wat een goede toon was” volgens Dominee Bol – maakt in een brief uit 1682 gebruik van een dergelijke vorm van *u* als onderwerp in de volgende zin:

Ick mochte wenschen dat de goede opinie die UE. heeft van mijne ervarentheyt in de mathematiquen beeter gegrond waere, ...

Het aardige van deze brieven is dat we zien dat het persoonlijk voornaamwoord voor de tweede persoon gespeld werd als UL of UE, afkortingen van Uwe Liefde, U Lieden of Uwe Edelheid (zie ook Van der Wal & Rutten 2013), en soms uitgesproken en geschreven als *Uwee*. Het gaat hier om een geschreven afkorting die geleidelijk in de taal is binnengedrongen. Het eindpunt van deze ontwikkeling is dat *u* de formele aanspreekvorm is geworden.

In het Middelnederlands was de tweede persoon enkelvoud nog *du* voor het onderwerp en *di* voor het voorwerp. Mooi is in dit opzicht de bekende eerste strofe van het Egidiuslied van rond 1400. [\[plaatje van handschrift\]](#)

Egidius waer bestu bleven
Mi lanct na di gheselle mijn
Du coors die doot du liets mi tleven

We vinden drie keer *du*, een keer in de zogenaamd enclytische vorm *best-du* vastgeplakt aan het de persoonsvorm, en twee keer voorafgaand aan de persoonsvorm. We vinden ook *di* als deel van de voorzetselgroep *na di* ‘naar jou’. *Du/di* en *ghi* zijn vervangen door *gij* in enkel- en meervoud en geleidelijk, via allerlei tussenstappen naar *jij* en *u*.

Voor ons is het aardig om te zien dat deze ontwikkeling is verlopen via de afgekorte vormen *ue* en *ul*. Ook leuk is dat de grammatica daarvan nog steeds de sporen draagt. Dat *u* voorkomt met de derde persoon, als in *u heeft – u is mijn vriend* is inmiddels archaisch en op weg naar de uitgang van het Nederlandse taalsysteem –, is nog steeds een gevolg van de ontwikkeling uit *Uwe edelheid* want die woordgroep was natuurlijk derde persoon. Dat *u* ook de tweede persoon kent – *u hebt, u bent* – betekent dat *u* zich heeft ontwikkeld tot een voornaamwoord van de tweede persoon, een aanspreekvorm, ook in de eerste naamval. Weerbarstiger is de *-t* in de inversie volgorde. Het grammatikale systeem wenst niet alle historie van zich af te werpen en handhaaft de derde persoons *-t* in *Komt u? Waar woont u? en Hebt u een fiets gekocht? De*

afkortingen *ue* en *ul* zijn weg uit ons bewustzijn, maar de grammatica draagt nog steeds restanten van de ontwikkeling van *u* in zich.

Hun hebben

We zagen hierboven dat *hun* aan het oprukken is. Inmiddels kan het voor veel mensen ook optreden als onderwerp, als nominatief pronomen, tot grote ergernis van taalpuristen. En ook in dit geval wordt er een zinvolle betekenisonderscheiding aan de taal toegevoegd, want mensen die *hun* als onderwerp gebruiken, doen dat alleen voor levende wezens. Voortdurende observatie van een verstokte *hun*-zegger, mijn voormalige hoofd financiën, leverde mij geen enkel geval op waarin hij *hun* gebruikte voor levenloze onderwerpen. Op mijn vraag *Jan, waar heb je de financiële jaarverslagen gelegd?* werd geantwoord met: *Ze staan in de kast* of *Die staan in de kast*, maar nooit met *Hun staan in de kast*, terwijl een vraag als *Jan, waar zitten de accountants* standaard leidde tot een antwoord als *Hun zitten hiernaast*.

De taalgebruiker heeft daarmee onbewust een functieloos onderscheid (naamval) ingewisseld voor een nuttig, betekenisvol onderscheid (mens - ding), maar dat wil nog niet zeggen dat een dergelijke verbetering van de taal geaccepteerd wordt als onderdeel van de standaardtaal. Ik moet zeggen dat ik ook zelf niet gauw *hun* als onderwerp zal gebruiken en mij er ook op betrap dat ik het 'lelijk' vind, ondanks het feit dat ik als taalkundige wel beter weet.

Grofweg kunnen we de ontwikkeling als volgt schetsen:

- er zijn drie sterke vormen (*zij, hen, hun*) en één zwakke (*ze*)
- reductie van de objectvormen tot *hun* (met betekenispecialisatie 'mens')
- reductie tot één sterke vorm (met betekenispecialisatie 'mens') en één zwakke (*ze*)

Hieronder in schema:

	nom s	nom z	acc s	dat s	obj z
norm	zij	ze	hen	hun	-
substandaard	zij	ze	hun (‘mens’)	hun	ze
'fout'	hun (‘mens’)	ze	hun (‘mens’)	hun	ze

Hoewel de ontwikkeling er logisch uitziet en het 'foute' systeem eerder een verbetering is dan een verloedering van het systeem, verloopt deze taalverandering bepaald niet soepel. Het is zo ongeveer het standaardvoorbeeld van slecht Nederlands geworden. In een recent onderzoek hebben Frans Hinskens en ik gekeken naar de oordelen van sprekers over tien 'ongrammatikale verschijnselen'. En daaruit komt *hun hebben* te voorschijn als één van de slechts beoordeelde constructies.

een heel aardige meisje en een hele mooie jongen

De oordelen van Nederlands over fout Nederlands zijn opmerkelijk consistent en het oordeel correleert sterk met het gebruik. Samen met mijn collega Frans Hinskens heb ik

een onderzoek gedaan naar de oordelen van zo'n 1500 sprekers van het Nederlands via een web-enquete. Daarbij vroegen wij de sprekers om oordelen te geven over tien grammaticale verschijnselen waarin de spreektaal variatie laat zien. In de onderstaande tabel, enigszins aangepast overgenomen uit het artikel van Bennis & Hinskens zien we dat *een aardige meisje* het slechtst van de genoemde tien verschijnselen geacht wordt en tevens het minst gebruikt. Omgekeerd is *hele mooie* inmiddels vrij normaal geworden en veel gebruikt. Kennelijk is het ten onrechte verbuigen van een bijwoord (*hele*) minder aanstootgevend dan het ten onrechte verbuigen van een bijvoeglijk naamwoord (*een aardige meisje*).

	goed NLS? – eigen gebruik – gebruik omgeving				
hele mooie	2	1	1		(heel mooie)
u hebt	1	2	4		(u heeft)
jij kan	3	3	2		(jij kunt)
de vrouw waarvan	4	4	5		(de vrouw van wie)
een aantal mensen staan	5	7	3		(een aantal mensen staat)
het boek wat	6	6	6		(het boek dat)
z'n eigen (refl)	7	7	7		(zichzelf)
hun hebben	8	8	8		(zij hebben)
hij heb	9	9	9		(hij heeft)
een aardige meisje	10	10	10		(een aardig meisje)

Tabel. De rangorde van de centrale verschijnselen per schaal (1= hoogst en 10= laagst)

Hun hebben staat na *aardige meisje* en *hij heb* op de derde plaats van onderen. Er moet nog veel gebeuren voordat de nieuwslezer van het journaal over onze regering zegt "hun hebben de hele nacht vergaderd maar ze zijn er nog steeds niet uit". Het lijkt onvermijdelijk dat het er van komt, maar omdat het zo langzamerhand dé steen des aanstoets is voor de liefhebbers van 'het zuivere Nederlands', kan het nog lang duren. Zo goed als het onnatuurlijke onderscheid tussen *hen* en *hun* het al eeuwen uithoudt.

PC over *hem* en *hum*

In de periode dat de Nederlandsche standaardtaal werd ontworpen, aan het begin van de 17e eeuw, was Pieter Cornelis Hooft een vooraanstaand intellectueel, die zowel op het terrein van de letterkunde als op het terrein van de geschiedenis een prominente rol speelde, onder andere als stichter en voorman van de Muiderkring. Ook Hooft had zijn visie op de standaardtaal en de spelling. Ten aanzien van het onderscheid tussen datief en accusatief wilde hij nog een stapje verder gaan dan Van Heule. Wat Hooft betreft was het aanbrengen van onderscheid tussen derde en vierde naamval alleen bij de derde persoon meervoud onvoldoende. Hij wilde dit verschil ook maken voor de derde persoon enkelvoud mannelijk, *hum* voor de derde persoon en *hem* voor de vierde. Had P.C.Hooft zijn zin gekregen, dan hadden we nu moeten zeggen en schrijven:

Ik geef hum een kado
 Ik zie hem
 Het bevat hum
 Zij houdt van hem
 Dat werd hum verboden

Zo schrijven de hoogleraren M. Siegenbeek te Leyden, A. Simons te Utrecht en J.P. van Capelle te Amsterdam in 1823 bij een uitgave van P.C.Hoofts *Nederlandsche Historiën* in een voetnoot:

"*Hum* wordt hier en elders door Hooft in den derden naamval gebruikt, in onderscheiding van *hem*, hetwelk alleen voor den vierden dient. Dan deze onderscheiding berust op eene kieschheid, welke, niet even zeer, als die tusschen *hun* en *hen*, door het gebruik gewettigd is."

Hieronder een voorbeeld uit boek II van de *Historiën*:

De Pastoor moest bekennen, wel reukeloozelyk, onbescheidelyk, en op min dan behoorlyke onderrechting, tot laste van Willem Dirxzoon en zyn huisvrouw, aan Meester Ruwaardt geschreeven te hebben; en dat het *hum* leedt was. Waarenbooven, *hum* de stadt en vryheit van Amsterdam, samt het oeffenen van 't kettermeesterschap, verboden werden.

P.C. Hooft, *Nederlandsche Historien* II, p.60-1560

In elk geval een origineel denker, die PC. De betere oplossing is natuurlijk om een niet langer bestaand onderscheid ook niet in het taalsysteem op te nemen, en dus om *hen* en *hun* te laten samenvallen in één vorm. Maar als je het nu toch doet, doe het dan goed en doe het dan niet alleen voor derde persoon meervoud, maar ook voor de derde persoon enkelvoud.

Het staartje van de letterdief

We zijn nog niet af van de letterdief. We hebben hem al in verschillende gedaantes aan het werk gezien, maar er zijn er nog twee die interessant genoeg zijn om te bespreken.

de relatie tussen u en w

De *u* is tot nu toe niet erg in onze aandacht geweest, maar vooral in combinatie met de *w*, is het een vreemde vogel. We schrijven *duw* maar waarom niet *duuw*? Net als in *duur* of *fuut*. De *w* aan het eind maakt het tot een gesloten lettergreep, zou je zeggen. Als de onhoorbare *h* in *goh* en *puh* de lettergreep al gesloten maken, waarom zou de *w* dat dan ook niet doen? Het lijkt alsof de letterdief over de *w* heen een *u* rooft, want we spellen:

duw

luw

ruw

sluw

stuw

schaduw

afschuw

Het wordt nog erger, want als we achter *duw* een *t* zetten, dan wordt de lange *u*-klank nog steeds met een enkele *u* geschreven: *duwt* en niet **duuwt*. Nu kan er geen twijfel over zijn dat de lettergreep gesloten is. Het gaat hier niet om diefstal van een *u*. Het duo *uw* gedraagt zich in de spelling als een lange klinker van het type *oe*, ondanks het feit dat het hier niet gaat om een enkele lange klinker, maar om een lange klinker gevolgd door een *w*-klank. Dat het wel degelijk gaat om twee verschillende stukjes klank, blijkt uit het feit dat we de *u* en de *w* uit elkaar kunnen halen in de lettergreepstructuur van *duwen*: *du+wen*. Dat zie ik u nog niet onmiddellijk doen bij de *oe* of de *ei*. *Uw* is dus niet een geheel; je zou kunnen zeggen dat de *w* de voorafgaande klinker *u* lang maakt.

Maar het wonderlijke pact tussen de *u* en de *w* is hiermee nog niet afgehandeld. Als we andere klinkers dan de *u* willen laten volgen door een *w*, dan gaat dat niet zo maar. Volgens het systeem van *duw* zouden we ons nationale troetelbeest moeten schrijven als *lew*, en analoog daaraan: *ew*, *gew*, *schrew* etc., want de *w* maakt de voorafgaande klinker lang. Maar dat klopt dus niet.

Een regelmatige spelling volgens de principes eerder uit dit hoofdstuk zou opleveren *leew*, *eew*, *geew*, *schreew* etc., net als *lees*, *eet*, *geen* en *schreef*. Maar nee, de *w* moet aan het einde van de lettergreep vergezeld worden van zijn vriendje *u*, en dus schrijven we *leeuw*, *eeuw*, *geeuw* en *schreeuw*. De *u* lijkt hier volstrekte overbodig want hij is onhoorbaar in de uitspraak. *U* en *w* vormen een typisch Nederlands duo want de Engelsen hebben geen enkel probleem met woorden als *crew*, *few*, *slow*, *raw* etc. Dat die *u* en de *w* iets moois hebben met z'n tweeën kun je ook zien aan woorden waarin de *ie*-klank wordt gevolgd door een *w*: niet *niew* (vgl. *niet*) maar *nieuw*, niet *kiew* (vg. *kiel*) maar *kieuw* etc. – maar wel uit het Engels *interview*.

Maar als de lange klinker geschreven wordt met twee letters waarvan de laatste de letter *u* is, dan hoeft de *u* niet twee keer: we schrijven *dauw* en niet *dauuw* en *mouw* en niet *mouuw*. En hetzelfde voor *nauw*, *rauw*, *gauw*, *blauw*, *trouw*, *rouw* en *goww*.

Laten we kijken of we hier een grammatikaatje voor kunnen maken:

- i. als een lettergreep eindigt op de klank *w*, dan schrijven we *uw*
- ii. *uw* kan niet voorafgegaan worden door een letter *u*: het **uuw*-filter
- iii. deletter de letter *u* als die gevolgd wordt door *uw*.

Dit systeem ziet er nogal onwaarschijnlijk uit, maar het doet het werk naar behoren:

a) *leeuw*, *nieuw*

als de *w*-klank voorafgegaan wordt door lange *e* of *i*, dan gebeurt er niet veel en worden *lee+uw* en *nie+uw* volgens regel i. *leeuw* en *nieuw*;

b) *gauw*, *mouw*

als de *w*-klank voorafgegaan wordt door *au* of *ou* dan levert i. *gau+uw* en *gou+uw* op; dat is een schending van het *uuw*-filter in ii.; regel iii. schiet te hulp en maakt *gauw* en *goww*;

c) *duw*

als de *w*-klank voorafgegaan wordt door een lange *uu*, dan is het beginpunt volgens i. *duu+uw*; het *uuw*-filter in ii. is geschonden; regel iii. maakt er *duuw* van, maar dat is nog steeds in strijd met ii.; we passen regel iii. nogmaals toe, en het resultaat is *duw*.

De gewone klinkerdief komt helemaal niet in actie. De klinkerdief in regel iii. werkt mechanisch en zorgt er voor dat de ongewenste spelling *uuw* wordt voorkomen. Ik ken geen andere manier om het ogenschijnlijk wonderlijke gedrag van *uw* met een enkel regelsysteem te beschrijven. Het is een systeem, maar onduidelijk is waarom we in ons hooggeprezen spellingssysteem zo'n wonderlijk setje regels zouden willen toelaten. Als de *w* gewoon zouden nemen als een medeklinker, dan zou het systeem volgens het vaste systeem kunnen werken: *duuw* – *duwen*; *niew*, *leew*, *gauw* en *mouw*. Het is tenslotte ook *duur* – *duren*, *nier*, *leer* en *goud*.

Googelen, goochelen en rochelen

Bij het schrijven van dit boek heb ik heel wat zitten *googelen*. Hoewel het zo hoort volgens de woordenlijst Nederlandse taal, is *googelen* in tegenspraak met ons spellingssysteem; het zou misschien beter als *goegelen*, *koegelen* of *koekelen* kunnen worden geschreven, waarbij de laatste spelling het dichtst bij de uitspraak komt. Maar het gaat mij hier eigenlijk niet om het leenwoord *googelen* maar om *goochelen*, dat prima rijmt op *vogelen*. Waarom treedt hier de letterdief niet op? Het is een lange *o* in een open lettergreep; dus waarom schrijf je het dan niet als *gochelen*, net als *kogelen*. Het probleem ligt in het feit dat *gochelen* er dan uitziet als *rochelen* met een korte *o*. De *ch*-spelling van de *g*-klank stelt ons hier voor een probleem. Net als bij het duo *kogelen* – *aftroggelen* zou de regelmatige spelling eisen dat de medeklinker wordt verdubbeld na een korte klinker. Dan zouden we krijgen: *gochelen* en *rochchelen*. Die *chch* staat niet erg fraai. Daarom kiest de spelling voor het maken van een uitzondering op het spellingssysteem. De klinkerdief komt niet in actie, zo goed als de medeklinkerverbubbelaar niets doet: *goochelen* en *rochelen*.

Volgens mij had de ontwerper van de spelling beter dit systeem kunnen nemen voor het hele bouwwerk, en dus naast *goochelen* ook *koogelen* en naast *rochelen* ook *aftrogelen*. Doorredenerend kom je dan ook op *pooten* en *poten*, *laaten* en *laten*, *sleeten* en *sleten* enzovoorts. Maar dan was dit hoofdstuk ongeschreven gebleven en was de klinkerdief uitgeschakeld geweest.

De klinkerdief op school

Hoe leren onze kinderen dit ingewikkelde systeem? Lezen en schrijven beginnen met het principe dat de basis is van onze spelling: **het fonologisch principe**. Dat betekent dat de letters corresponderen met de betekenisonderscheidende klanken van onze taal. Er is verschil tussen een *d* en een *t* want een *dak* is wat anders dan een *tak*. Er is ook verschil tussen een *l* en een *r* zoals blijkt uit *los* en *ros*. Maar is geen verschil in het Nederlands tussen een harde en een zachte *g* en dus maken we daar geen verschil in schrijfwijze. Het Brabantse *goed* schrijf je hetzelfde als het Hollandse, hoewel er een duidelijk verschil in uitspraak is.

Dat fonologische principe is verreweg het belangrijkste principe van onze spelling. Dat is niet zo voor de hand liggend als het lijkt, want we hadden in plaats van letters, ook met karakters kunnen schrijven, waarbij grofweg betekenisvolle eenheden corresponderen

met een enkel teken. In het Chinees is er een teken voor *paard*, dat niet correspondeert met de klanken van het Chinese paard, maar met woord *paard*.

Dat betekent dat je hetzelfde teken gebruikt of je het woord nu uitspreekt als *paard*, *horse* of *cheval*. Het komt dan ook voor dat Chinezen elkaar niet kunnen verstaan, maar wel met elkaar kunnen corresponderen. Dat lijkt handig, maar dat is het niet echt, want om de taal te leren schrijven moet je voor elk begrip het bijpassende karakter leren. In talen met het alfabetisch schrift heb je houvast aan de letters. Een woord als *paard* valt uiteen in vijf lettertekens die een zekere voorspelbaarheid hebben over hoe het woord klinkt. Het zou heel bijzonder zijn als we de geschreven reeks *paard* zouden uitspreken als *koe*. Zou dat namelijk het geval zijn, dan zou *paard* gezien moeten worden als een karakter van het Chinese type waarbij de vijf lettereenheden niet meer van belang zijn. Een tweede onhandigheid van het karaktersysteem is dat het aantal verschillende karakters heel groot is. Wij kunnen met 26 lettereenheden duizenden woorden schrijven, maar voor duizend woorden hebben Chinezen duizend karaktereenheden nodig. Ziet u Chinezen al sms-en met karakters?

Wij kiezen voor een directe correspondentie tussen geschreven vorm en gesproken vorm, en dus weten we ook hoe je een niet-bestaand woord als *kaard* moet uitspreken, terwijl niet-bestaande karakters geen uitspraak hebben. Onze spelling is gebaat bij een regelmatige relatie tussen de geschreven vorm en de de gesproken vorm. Hoe hoger de correspondentie, hoe gemakkelijker we kunnen leren hoe we geschreven woorden uitspreken en hoe makkelijker we woorden kunnen gaan schrijven. Maar er ontstaan regelmatig problemen. Want hoewel het fonologische principe leidend is, zijn er allerlei andere regels die de vorm-klank-regelmaat verstoren. De klinkerdief is er daar één van. Dat doen we om een aantal verschillende redenen. Bijvoorbeeld een reden van economie: haal overbodige letters weg. De klinkerdief is zo'n regel want die haalt klinkers weg als die niet echt noodzakelijk zijn, zoals we hebben gezien. Je schrijft *zo* en *mode* en niet *zoo* en *moode* omdat op de plaats van de beide *o*'s alleen de lange klinker *o* kan voorkomen, en de corresponderende korte *o* niet. Dat scheelt op z'n minst schrijfwerk. Dat neemt niet weg natuurlijk dat de klinkerdief zorgt voor een afwijking van de optimale klank-vorm-relatie, want nu correspondeert ineens één schriftteken *o* met twee klanken: de korte *o* in *zot* en de lange *o* in *zo*. We moeten dat natuurlijk onder de knie zien te krijgen als we leren schrijven. Dat kost enige tijd en flink wat moeite. Kinderen beginnen met *roos* en *sok* en beginnen dus met de optimale vorm-klank-relatie. Vervolgens moeten ze de klinkerdief onder de knie krijgen.

VOORBEELD FOUTEN

Dat leidt, zeker in het begin, tot heel wat fouten, maar kinderen slagen uiteindelijk in deze opgave. Voor zover ik kan zien eerder ondanks dan dankzij de didactische aanwijzingen die ze krijgen voorgeschoteld. De goedbedoelde onnauwkeurigheid die in taalmethodes wordt geëtaled is om moedeloos van te worden.

Een regel als "lange klanken hebben pech, ik haal gewoon een letter weg!" is nog betrekkelijk onschuldig. Het is enigszins onnauwkeurig de formulering van de klinkerdief. We moeten dan op zoek naar de lettergreep en als die eindigt op een lange klinker, dan pas je de regel toe. Ten eerste is het natuurlijk zo dat dit maar geldt voor een paar van de 'lange klanken', want bij *eu* of *oe* wordt er niets weggehaald, en bij de *ee* soms. Het ligt bovendien meer voor de hand om bij de letterdief niet te praten over "lange klanken", maar over dubbele letters. Als een lettergreep in het schrift eindigt op twee dezelfde klinkerletters – het gevolg van de regel dat je lange klinkers e, o, a, u spelt met een dubbele letter – dan mag je er een weglaten, behalve bij de 'ee' aan het eind van een woord of een morfeem.

Een andere les: "een woord dat in het enkelvoud eindigt op een dubbelklank (lange klank) en een medeklinker (*paal, been, pook, muur*) schrijf je in het meervoud met een enkele klinker (*palen, benen, poken, muren*)". Ook hier een serie onjuistheden. Men bedoelt waarschijnlijk niet een 'dubbelklank' – wat is dat voor een ding? – en het gaat zoals tussen haakjes staat ook niet om een *lange klank*, maar om een *dubbele letter*. En ook later zien we dat klank en letter worden verwisseld, terwijl dat nu juist het cruciale verschil is. Er had dus moeten staan, "... schrijf je in het meervoud met een enkele *letter*". Bovendien wordt het hier gepresenteerd als een eigenaardigheid van de meervoudsvorming, terwijl de letterdief in ons hele schrijfsysteem actief is, want het verschil tussen *rood* en *rode* heeft met meervoud te maken.

Ondanks de goed bedoelde, maar slecht uitgevoerde instructie in het onderwijs slagen kinderen er in om zich de klinkerdief eigen te maken. Dat past bij wat we weten over de buitengewone capaciteit van kinderen om zich regelsystemen op het gebied van taal eigen te maken. Ook de spreektaal leren we zonder duidelijke instructie. Er is niemand die een kind van drie uitlegt dat hij de persoonsvorm in gewone hoofdzinnen moet plaatsen na de eerste constituent. Toch is dat wat kinderen spelenderwijs lijken op te pikken uit de taal om hen heen, getuige zinnestjes als: "*ik wil* buiten spelen", "*dat wil* ik niet", "*nu wil* ik weg".

Het kost wat tijd, maar uiteindelijk krijgen we de klinkerdief onder de knie, ondanks alle rommel die het systeem met zich mee brengt en waar ik u uitgebreid verslag van gedaan heb. We hoeven ons niet zo heel erg zorgen te maken over zielige kinderen die gekweld worden met een onregelmatige spelling. Die kinderen hebben dan al een taal geleerd die op z'n minst net zo bol staat van de onregelmatigheden. Bovendien leven ze in een wereld waarin onregelmatigheid de norm is. Wel zouden we kunnen proberen om aanwijzingen en didactische methoden niet vol te stoppen met onjuistheden, want daarmee maken we het onze kinderen alleen maar moeilijker. We zouden ook kunnen proberen om wat minder ontzag te hebben voor die spelling en ons dus toleranter op te stellen ten opzichte van zogenaamde spelfouten. Zoals dit boek uitgebreid laat zien, is de bestaande spelling een ratjetoe van regels, uitzonderingen, historische restanten, overnames van andere

talen en toevallig gegroeide bijzonderheden. Maar dat het zo is, betekent niet dat het zo moet. Het kan anders. Het kan ook veel beter.

Spelling of geen spelling

Het is wat mij betreft niet nodig om tegen het bestaande, imperfecte systeem ernstig bezwaar te maken. Het is een krakkemikkig systeem, maar het lijkt te voldoen en volwassenen zijn er zeer aan gehecht. Maar maak er dan niet een altaar voor schoolmeesters en betweters van. Het is ónze spelling, hoe krakkemikkig ook. Laten we daarom wat vrijer omgaan met de bestaande regels. Laten we taalvaardigheid niet verwarren met foutloos spellen. En laten we variatie in spelling zien als een vanzelfsprekende consequentie van een complex systeem.

Mijn ideaal zou zijn dat iedereen zou spellen zoals hij zelf wil. We leren leerlingen op school heldere schrijfregels, zoals het fonologisch principe. Daarmee kunnen ze hun woorden in schrift omzetten en voor de rest laten we het vrij. Er zijn tenslotte ook geen normatieve regels zijn voor de gesproken taal. Niet voor de woordenschat want woorden komen en gaan zonder dat ze officieel worden goed- of afgekeurd, en niet voor de grammatica want het is nooit door een commissie vastgesteld dat *jij heb* niet mag en *jij kan* wel. De spelling kan heel goed zonder groene, witte of anders gekleurde boekjes. En de leerlingen op school varen er wel bij. Zij kunnen in de taallessen leren hoe taal werkt en hoe knap en complex taal in elkaar zit, zonder zich druk te hoeven maken over de klinkerdief of de spelling van de *ie*-klank. Het ligt echter niet erg voor de hand dat ik mijn zin zal krijgen. Want mensen zijn bang dat er chaos ontstaat en normloosheid. Ik hoop in het bovenstaande te hebben laten zien dat de chaos overvloedig aanwezig is in de huidige spelling en dat fouten in veel gevallen juist wijzen op duidelijkere en betere regels. Wij zijn gebaat bij een ordelijke taal, ook in het schrift, want een van de belangrijkste doelen van taal is het overbrengen van gedachten. En dat vereist dat wij elkaar kunnen verstaan in woord, en in schrift. Maar dat kan ook zonder te weten of het *gebeurt* of *gebeurd* moet zijn in de spelling. En dat brengt ons bij het volgende hoofdstuk dat over lot van medeklinkers gaat in het Nederlandse spelsysteem, gezien vanuit een Korterlands perspectief.